

А. А. Сагаровський, Н. В. Гречко

Харків

Антропогности у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)»

Сагаровський А. А., Н. В. Гречко. Антропогности у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)». У статті йдеться про теоретичну й практичну необхідність вивчення територіальної антропогностики, позаяк вона недостатньо зафіксована й досліджена, хоч і становить своєрідний домінуючий сегмент антропоцентричного мислення і мовлення. Автори на підставі кількісного і якісного аналізу порівняли відповідний тематичний масив діалектом із трьох словників (М. Онишкевич. Словник бойківських говірок; Г. Аркушин. Словник західнополіських говірок; А. Сагаровський. Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)) й дійшли висновку про недостатню репрезентацію антропогностем у деяких із них.

Ключові слова: антропогностеміка, антропоцентричний, діалектема, діалектний словник.

Сагаровский А. А., Гречко Н. В. Антропогности в «Діалектном словаре Центральной Слобожанщины (Харьковщины)». В статье речь идет о теоретической и практической необходимости изучения территориальной антропогностики, потому что она недостаточно изучена и зафиксирована, хотя и составляет своеобразный доминирующий сегмент антропоцентрического мышления и речевого выражения. Авторы на основании количественного и качественного анализа сравнили соответствующий тематический массив диалектом из трех словарей (М. Онишкевич. Словарь бойковских говоров; Г. Аркушин. Словарь западнорусских говоров; А. Сагаровский. Диалектный словарь Центральной Слобожанщины (Харьковщины)) и пришли к выводу о недостаточной репрезентации антропогностем в некоторых из них.

Ключевые слова: антропогностемика, антропоцентрический, диалектема, диалектный словарь.

Sagarovskiy A. A., Grechko N. V. Antropognostems in "The dialect dictionary of central Sloboganshchina (Kharkovshchina)". In the article the discussion deals with the theoretical and the practical needs of studying territorial antropognostemiks, because it is not sufficiently studied and fixed, although comprises the unique dominant segment of anthropocentric thinking and vocal expression. The authors on the basis of quantitative and qualitative analysis compared the appropriate subject massif of dialectalunits of three dictionaries and they came to the conclusion that in some if them the representation of antropognostems was not enough M. Oniskovich "The dictionary of boyky's dialects", G. Arkushin "The dictionary of west-Polissya dialects", A. Sagarovskiy "The dialect dictionary of central Sloboganshchina (Kharkovshchina)"

Keywords: Antropognostem, anthropocentric, dialecticalunit, dialect dictionary

Один із відомих українських філологів ХХ ст. Юрій Шевельов (Шерех) у глибокому й різноманітному доробкові неодноразово торкався Слобожанщини: її мовлення, мови творів окремих її славних представників (Г. Квітки-Основ'яненка, Г. Сковороди, М. Хвильового й ін.), формування місцевого діалекту, наприклад [14:54–65; 15:34 – 53, 173–184, 393–436], отже є беззаперечні підстави сприймати нашу роботу в широкому річищі його наукових зацікавлень.

Загальновідомо, що навколишній світ сприймається і відтворюється (чи прагматично-утилітарно, чи художньо-естетично) людиною, в основному, антропоцентрично; існування людини як суб'єкта природи і су-

спільства, зрозуміло, передбачає побутування у мові і мовленні численного комплексу відповідних (дотично до неї) елементів, принаймні на рівні лексики, фразеології, семантики, слово- і формотворення. Природно, що це не може не інтересувати лінгвістів, філозофів, психологів. Самозрозуміло також, що антропогностемні найменування у натуральному (діалектному) мовленні значно різноманітніші, ніж у мові літературній.

Лексика центральнослобожанських українських говірок на позначення людини та її рис досить мало досліджувалася і фіксувалася, на сьогодні відсутні ґрунтовні наукові роботи, а, між тим, кожна діалектема, засвідчена і збережена, є своєрідним скарбом. Укла-

дання «Діалектного словника Центральної Слобожанщини (Харківщини)» є вагомим внеском у науку. Спроба дослідити один із тематичних пластів словника допоможе у вивченні діалекту Слобожанщини та його особливостей, відмінностей від інших зіставних утворень української мови. Сьогодні це питання є досить актуальним, адже, поперше, фіксація та вивчення діалектизмів із кожним днем стають важчими через прискорену нівеляцію будь-якого діалекту, по-друге, слобожанський говір досі залишається недостатньо вивченим, тому потребує системного опису хоча б на рівні окремих тематичних пластів.

У доробку сучасних українських діалектологів є чимало праць, присвячених саме вивченню антропогностичної лексики. У роботі «Позитивні й негативні риси людини як об'єкт номінації (на матеріалі східнослобожанських українських говірок)» дослідниця В. Леснова вдалася до кількісного, морфологічного й етимологічного аналізу лексем. Зокрема, помітним явищем є те, що для тематичної групи лексики «людина та її риси» характерною є кількісна перевага назв на позначення негативної характеристики над лексикою для передачі позитивної оцінки об'єктів номінації. Важливе спостереження зробила дослідниця і щодо етимологічних та морфологічних явищ. Серед репрезентантів сем, які характеризують протиставні риси характеру, наявна велика кількість різнокоренових антонімів. Але разом із тим, в обстежених говірках активно функціонують й однокореневі, або афіксальні антоніми. Найпоширенішим способом творення для прикметників є приєднання заперечного префікса *не-* до твірної основи, яка передає позитивну характеристику людини [6:86].

У статті «Синонімічні відношення в тематичній групі лексики «риса людини» (на матеріалі українських говірок)» В. Леснова дослідила синонімічні ряди, особливості їх творення. Так, це, зокрема, можуть бути іменникові номени з певним словотвірним афіксом, композити, атрибутивні словосполучення, субстантивовані прикметники або діеприкметники, стійкі порівняння. Як зазначає авторка, це пов'язано перш за все з яскравою експресивністю більшості діалектних слів, уживаних для номінації людини. [7:184].

Дисертація В. Леснової «Номінація людини та її риса у східнослобожанських українських говірках» становить собою фактичну

реалізацію ономазіологічного та ареалогічного аналізу лексики для характеристики людини та її риса на відповідній мовленнєвій території. Авторка ввела до науково-практичного обігу нову лексику, визначила провідні засоби і способи номінації у даній тематичній групі, дослідила функціональне співвідношення однослівної й багатослівної, первинної і вторинної номінації людини та її риса. В. Леснова визначила, що однією із провідних засобів творення є опозиція назв людей за статтю, серед видів номінації найпоширенішою є лексична – номінація на рівні слова і словосполучення, висока частотність уживання характерна для стійких порівнянь, яким, на відміну від однослівних назв та словосполучень, притаманна виразніша експресивність, образність.

Дослідник В.Дворянкін теж удався до комплексного аналізу тематичної групи лексики «Людина та її риси» [2]. Одну з його праць також присвячено опису номінативних процесів у східноstepових говірках Південної Донеччини, які виявляються в аналогічній тематичній групі з увагою до ареалогії номінативних одиниць. На відміну від В. Леснової В.Дворянкін усю аналізовану лексику поділяє на два підрозділи: «Номінація зовнішніх якостей і фізичного стану людини» та «Номінація внутрішніх властивостей людини». У лексичних групах розглянемо як однослівні семи, так і реалізацію опозицій, синонімічних відношень.

Ясна річ, антропогностеми більшою чи меншою мірою присутні й у «звичайних» діалектних словниках. Зрозуміло, відносна чи абсолютна кількість їх, природно, неоднакова. Це залежить від загальної «ідеології» роботи, підбору інформаторів, цілеспрямованості чи принагідності виявлення і фіксування таких елементів, зрештою, навіть від обсягу праці. Аксиоматичним є те, що антропогностики будь-якої мовленнєвої території багатюща.

Незважаючи на певну несхожість діалектних словників, ми наважилися заналізувати, порівняти деякі щодо якісної і кількісної присутності у них антропогностем (без найменших закидів укладачам-упорядникам). З усіх трьох праць узято матеріали 1-х томів із контекстами.

У першій частині «Словника бойківських говірок» М. Онишкевича [8] репрезентовано близько 5.000 діалектизмів («А»–«Н»), та робота, попри всі її інші переваги, не досить багата саме на антропогностичну лексику.

Ми нарахували та використали для аналізу всього 88 лексем. Деякі групи, згідно з нашою класифікацією (див. далі), не представлені взагалі. Зрозуміло, дібраний матеріал є цікавим з точки зору етимології, подано застарілі слова. Загалом дуже мало синонімів, експресивні ж форми, навпаки, трапляються досить часто і способи та засоби їх творення майже не відрізняються від загальноновідомих.

1-ий том «Словника західнополіських говірок» («А» – «Н») Г. Аркушина [1] уміщує понад 8.500 діалектизмів (не враховуючи фонетичних варіантів). Як і словник М.Й. Онишкевича, він має 2 томи, але значно повніший на антропогностичну лексику.

«Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини)» А. Сагаровського [10] суттєво відрізняється від попередніх аналізованих праць у першу чергу тим, що кількісно багатший на антропогностичну лексику за усіма класифікаційними пунктами.

Антропогностичні зафіксовані у кожній «нашій» групі, кількісно вони значно переважають попередні роботи. Спостерігаємо яскраве явище різноманітності, синонімії, антонімії усередині безпосередньо класифікаційної підгрупи. Слід зазначити, що у матеріалах цього словника ми опрацювали діапазон масиву «А» – «Д» із контекстами (близько 3.000 статей).

Отож, усі сучасні теоретичні й практичні діалектологічні праці з антропогностики – це спроби дослідити на матеріалі говірки провідні способи та засоби номінації, зафіксувати та зберегти усі форми, що були зафіксовані раніше та спеціально виявлені у процесі роботи. Увесь чималий масив тематичної лексичної групи «Риси людини» є цінним матеріалом, постійно доповнюваним, тому постає проблема із певним упорядкуванням.

Для зручності аналізу ми випрацювали класифікацію, що в принципі може бути адаптованою для будь-якої роботи з діалектною антропогностики.

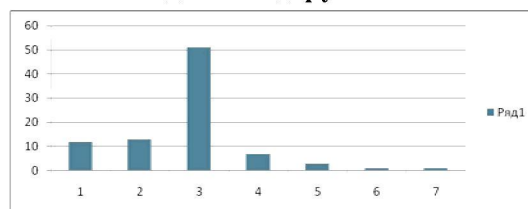
I ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД : 1.1 голова; 1.2 обличчя; 1.3 очі; 1.4 ніс; 1.5 губи; 1.6 вуха; 1.7 волосся; 1.8 статура; 1.9 зріст; 1.10 фізичний стан : хворобливість/ здоровість; **II РОЗУМОВІ ЗДІБНОСТІ (ЗДАТНОСТІ)**; **III ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКИ, РИСИ ХАРАКТЕРУ**; **IV ПРОФЕСІЯ**; **V ВИМОВА**; **VI СЛУХ**; **VII ШКІДЛИВІ ЗВИЧКИ**.

За цією схемою ми аналізували словники М. Онишкевича, Г. Аркушина, матеріали

А. Сагаровського, результати аналізу зображено на діаграмах.

М. Онишкевич

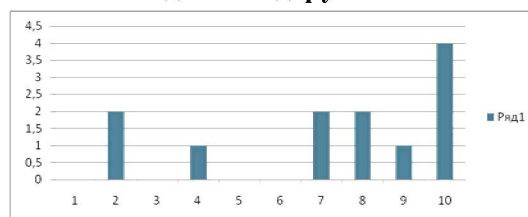
**«Словник бойківських говірок»,
поділ на підгрупи**

1. зовнішні риси – 12
2. розумові здібності – 13
3. особливості поведінки, риси характеру – 51
4. професія – 7
5. вимова – 3
6. слухові вади – 1
7. шкідливі звички – 1

М. Онишкевич

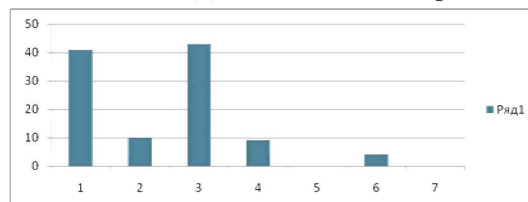
**«Словник бойківських говірок»
I ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД,
поділ на підгрупи**

1. голова – 0
2. обличчя – 2
3. очі – 0
4. ніс – 1
5. губи – 0
6. вуха – 0
7. волосся – 2
8. статура – 2
9. зріст – 1
10. фізичний стан : хворобливість/ здоровість – 4

Г. Аркушин

«Словник західнополіських говірок»

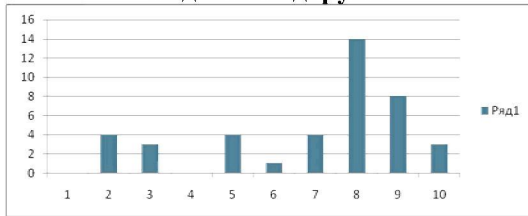

1. зовнішні риси – 41
2. розумові здібності – 10
3. особливості поведінки, риси характеру – 43
4. професія – 9
5. вимова – 0
6. слухові вади – 4

7. шкідливі звички – 0

Г. Аркушин

«Словник західнополіських говірок»
І ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД,
поділ на підгрупи

1. голова – 0

2. обличчя – 4

3. очі – 3

4. ніс – 0

5. губи – 4

6. вуха – 1

7. волосся – 4

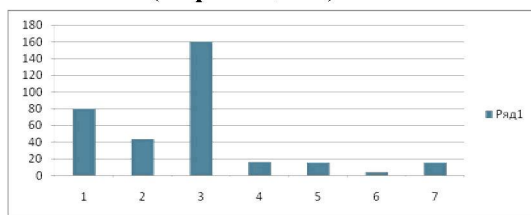
8. статура – 14

9. зріст – 8

10. фізичний стан : хворобливість/ здоро-
вість – 3

А. Сагаровський

«Діалектний словник
Центральної Слобожанщини
(Харківщини)»

1. зовнішні риси – 80

2. розумові здібності – 43

3. особливості поведінки, риси характе-
ру – 160

4. професія – 16

5. вимова – 15

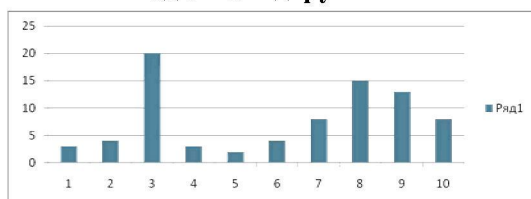
6. слухові вади – 4

7. шкідливі звички – 15

А. Сагаровський

«Діалектний словник
Центральної Слобожанщини
(Харківщини)»

І ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД,
поділ на підгрупи

1. голова – 3

2. обличчя – 4

3. очі – 20

4. ніс – 3

5. губи – 2

6. вуха – 4

7. волосся – 8

8. статура – 15

9. зріст – 13

10. фізичний стан : хворобливість/ здоро-
вість – 8

Як бачимо, антропологістична лексика, представлена у «Діалектному словнику Центральної Слобожанщини (Харківщини)», значно переважає кількісно і якісно. Слід звернути увагу на її семантичну наповнюваність, на слово- та формотвірні елементи та засоби.

Наприклад, одиниці :

ВЕСНУШЧАТИЙ [виснушчатий] –а, –е. Веснянкуватий. *Ча́сто виснушчатих д'і́уча́т д'ра́зн'а́т' р'і́жими* (52), 42, 54, 61, 79, 109, 118, 161.

ВИСНУШКУВА́ТИЙ –а, –е. Веснянкуватий, укритий веснянками. *Виснушкува́тих со́нце л'у́бе, то́го во́ні й му́р'і́ють* (71), 15, 32, 96, 213.

ВИСНУШКУВА́ТИНЬКИЙ [виснушкуватин'кий] –а, –е, зменш.-пестл. до **ВИСНУШКУВА́ТИЙ**. *Виснушкува́тин'ка мо́я ону́чка, бо на со́нці́ ц'і́лий де́н' б'і́га* (11), 119, 121, 165 (пункти зафіксування).

свідчать про багатство формотвірних елементів.

АЛЯ́ЛЯКАЛО [ал'ал'а́кало] –а, сп., знев. Людина, що любить теревенити, базікало. *Та́ке ал'ал'а́кало, шо на три се́ла не найде́ш* (95), 58, 59, 72, 81, 89, 91, 168.

БАЛАБО́Л –а, ч., знев.-ірон., чол. до **БАЛАБО́ЛКА**. *Ц'о́го бала́бола не пере-слуха́йш* (91), 95, у більшості пунктів.

БАЛАБО́ЛКА –и, ч. і ж., знев.-ірон. Ба-зі́ка; людина, що любить теревенити. *Нисур-йо́зна бала́болка* (58), 27, 85, у більшості пунктів.

БАЛАБО́ЛОЧКА –и, сп., зменш., знев.-ірон. до **БАЛАБО́ЛКА**. *Звині́т', йа́к бала-бо́лочка, не́ўгава́* (91), 95, у більшості пунктів.

БАЛАКУ́Н –а, ч., тс, що **БАЛАБО́Л**. *Балаку́н за час наго́воре, шо норма́л'ний – за ц'і́лий де́н'* (51), 138, 145, 146.

БАЛАКУ́ХА –и, жін. до **БАЛАКУ́Н**. *Ба-лаку́ху ни ти́рслуха́йш, вона́, йа́к ра́д'іво* (218), 138, 145, 146.

БЕЛЬКО́ТУ́ХА –и, ж. Ба́зі́ка, жінка, що любить теревенити. *Та во́на та́ка бел'коту́ха,*

не переслухайши (145), 11, 16, 17, 44, 71, 91, 95.

БОВКАЛО [боўкало] –а, сп. Базика, той хто любить теревенити. *Та то такé боўкало на усé село!* (151), 16, 34, 44, 106, 49.

БОВКУН [боўкун] –а, ч., тс, що **БОВКАЛО**. *Ти того боўкуна не слухай* (17), 18, 32, 65, 95, 103, 105, 143, 153.

БОВКУНІЩЕ [боўкунішче] –а, сп., згруб. до **БОВКУН**. *П'іди до того боўкунішча, хай і тоб'ї набалаболе* (237), 107, 145, 271.

БОВКУНЯКА [боўкун'ака] –и, ч., згруб. до **БОВКУН**. *Такий боўкун'ака у свою бабку – трандал'отку ўдаўс'а* (70), 16, 45, 74.

БОВКУНЯРА [боўкун'ара] –и, ч., збільш.-згруб. до **БОВКУН**. *Ну і боўкун'ара цей Сашко, рот н'ї на минуту не закри-в'аєц'а* (17), 18, 72, 75, 85.

БОЛТЛИВИЙ –а, –е. Говіркий, балаку-чий. *У ко́го вона́ така́ болтли́ва – пас-тал'акала б увéс' ден'* (4), 58, 83, 240, 275.

БОЛТУН –а, ч. 1. Надто говірка, слово-охотна людина. *Того́ болту́на ни тириго-*

вор'иш (106), 88, 103, 107, 213; 2. Пліткар. *Той болтун ус'ім розказаў, шче й прибрехаў* (13), 23, 27, 194, 258.

БОЛТУ́ХА –и, жін. до **БОЛТУ́Н**–1,2.
1. *Така́ болту́ха, шо ни перебалака́йш;*
2. *Болту́ха по ус'ом си́лу розни́сла* (116), 79, 81, 122, 154

Тут бачимо просто «синонімічне засилля» на реалізацію однієї семи, що ще раз засвідчує багатство словника на антропогностичну лексику, що не може не вирізняти його з поміж інших.

Самозрозуміло, що «людинорепресентаційний» шар діалектної лексики слід фіксувати й вивчати, бо це органічний і домінуючий сегмент нашого природного мовлення і мислення; немалим доробком у цьому ділі прислужилися «територіальні» лексикографи, але засвідчено, досліджено надзвичайно мало (і кількісно, і якісно, й ареально), хоча деякі обнадійливі перспективи з'явилися, зокрема щодо Центральної Слобожанщини (Харківщини).

Література

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок : у 2 т. / Г. Аркушин. — Луцьк : ВолДу, 2000 — Т.1. — 2000. — 354 с.
2. Дворянкін В. Назви людини за характерними ознаками частин обличчя в українських східностепових говірках Південної Донеччини / В. Дворянкін // Лінгвістика : збірник наук. праць — Луганськ : Альма-матер, 2005. — № 3(6). — С. 159—166.
3. Добролюба Г. Ідеографічний словник поліських народних порівнянь з компаративними об'єктами-назвами тварин / Г. Добролюба. — К. : Волинь, 1997. — 53 с.
4. Добролюба Г. Ідеографія егоїзму та байдужості в поліських народних порівняннях / Г. Добролюба // Культура слова. — К., 1997. — Вип. 51. — 53 с.
5. Леснова В. Номінація людини та її рис у східнослобожанських українських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — українська мова / В. В. Леснова. — Запоріжжя : ЗДУ, 1999. — 21 с.
6. Леснова В. Позитивні й негативні риси людини як об'єкт номінації (на матеріалі східно-слобожанських говірок) / В. Леснова // Вісник Луганського державного педагогічного університету. — 1991. — № 10(22). — С. 85—90.
7. Леснова В. Синонімічні відношення в тематичній групі «рис людини» (на матеріалі українських східно-слобожанських говірок) / В. Леснова // Лінгвістика : збірник наук. праць — Луганськ : Альма-матер, 2004. — № 1(2). — С. 114—121.
8. Онишкевич М. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Онишкевич. — К. : Наук. думка, 1984. — Ч. 1. — 1984. — 496 с.
9. Панцьо С. Назви особи у лемківському діалекті / С. Панцьо // Українське і слов'янське мовознавство : зб. наук. праць. — Ужгород, 2001. — Вип. 4. — С. 419—422.
10. Сагаровський А. Діалектний словник Центральної Слобожанщини (Харківщини) / А. Сагаровський. — Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна (машинопис). — Т. 1. — 2006. — 300 с.
11. Сагаровський А. Із практики компонування Діалектного словника Харківщини / А. Сагаровський // Волинь-Житомирщина : історико-філологічний збірник з регіональних проблем. — Житомир, 2005. — № 14. — С. 179—185.
12. Сагаровський А. Лексика Центральної Слобожанщини (Харківщини) як об'єкт словництва / А. Сагаровський // Українське і слов'янське мовознавство : зб. наук. праць. — Ужгород, 2001. — вип. 4. — С. 465—469.

13. Чевердак В. Лексичні та граматичні синоніми в східнословобожанських говірках (на матеріалі лексики на позначення людини та її рис) / В. Чевердак : Проблеми української діалектології на сучасному етапі : тези XVI Респ. діалектолог. наради. — Житомир, 1990. — С. 161—168.

14. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? З проблем східнослов'янської глотогонії : 2-й міжнародний конгрес україністів / Ю. Шевельов / доп. і пов. : Мовознавство. — Львів, 1993. — С. 54—65.

15. Шерех Ю. Поза книжками і з книжок / Ю. Шерех. — К., 1998. — С. 393 — 436.